

ISTENI KOMBINATORIKA

A hit és a tudás meglétének vagy hiányának Istennel kapcsolatban is csak négy esete van. Mindegyiket egy-egy példával szemléltetem. Az első esetre, a hit és a tudás együttes meglétére az archaikus népi vallásosság köréből választottam példát. Erdélyi Zsuzsanna néprajztudós gyűjtötte azt a népi imádságot, amelynek első három sorát idézem: „*Felséges Úristen, ki lakozol mennyben, / Uralkodj igaz királyi székedben, / Hozzád folyamodok siralmas ügyömben*”.¹ Egy másik adatközlője a magánájtatosság mindennapi szükségét fogalmazta meg: „Lefekvés előtt, vagy bármikor, ha ... magamnak lelki nyugvást akarok, akkor eztet mondom én. Bárhol! Ha nem hangosan, magamban...”² Zsigmond Győző az erdélyi magyarság égitesthagyományáról értekezve vetette papírra: „A hiedelemhordozó egyszerre tudja, hogy hisz, és hiszi, hogy tud.”³

A második eset egyedül a hiten alapul: „Hiszem, mert abszurdum” (*Credo, quia absurdum*). A II–III. század fordulóján működött karthágói keresztény rétornak, Tertullianusnak tulajdonított szólás parafrázis. *Krisztus testéről* című traktátusában így fogalmazott: „Keresztre volt feszítve Isten Fia? Nem szégyellem, mert szégyenletes. És halott volt Isten Fia? Hihető, hiszen képtelenség. És az eltemetett feltámadt? Biztos, mert lehetetlenség.”⁴ Elemzésem szempontjából nincs különösebb jelentősége annak, hogy Tertullianus nem amellet érvelt, amit a szállóige sugall. Nem azért tartott hihetőnek valamit, mert az képtelenség. Azért hitte el, amit addig mindenki képtelenségnek tartott, mert az apostolok

tudósítása szerint megtörtént, amiről senki sem gondolta volna, hogy megtörténhet. Többen rámutattak, hogy gondolatai kifejtésében Arisztotelész *Rétorikájának* egyik enthümémájára támaszkodott: „Egy másik érvet a megtörténni látszó, hihetetlen eseményekből merítünk: Senki sem hitte volna el, ha nem történt volna meg, vagy nem lett volna közel.”⁵

A harmadik esetben a tudás megelőzi a hitet. A francia Petrus Abaelardus úgy vélekedett, hogy a kinyilatkoztatás révén megismerhető állítások is vizsgálhatók a filozófia eszközeivel: „üres szócséplés az olyan beszéd, amelyet az értelem nem tud követni, minden csak akkor hihető, ha előzőleg megértették”.⁶ Mivel a hittitoknak minősített Szentháromság tanát is észigazságként magyarázta, az 1121. évi soissons-i zsinaton máglyára kellett vetnie könyvét. Ezt követően írta meg *Sic et non* (1122) című értekezését, melynek címét Máté evangéliuma sugallta: „Így beszéljeteink inkább: az igen igen, a nem nem. Ami ezenfelül van, a gonosztól való” (Mt 5,37). A Kr. e. VII–VI. században élt görög kardalköltő Sztészikhorosz nevéhez fűződik a palinódia, a visszasaéneklés műfaja, amely egy korábbi mű állításait cáfolja. A *Palinódia Helénéről* címet kapott töredékben azt vonta kétségbe, hogy Heléné járt Trójában. Abaelardus hasonlóképpen járt el, az egyházatyák egymásnak ellentmondó állásfoglalásait gyűjtötte párokba, de óva intett az elhamarkodott ítéletalkotástól. Megközelítése így önthető szavakba: „Megértem, hogy higgyem” (*Intellego, ut credam*).

Utoljára hagytam azt az esetet, amikor Istennel kapcsolatban a tudás is, a hit is hibádzik. Fogadni olyasmiben szoktak, amit nem tudnak, aminek a kimenetele kétséges. Blaise Pascal fogadást ajánlott annak eldöntésére, van-e Isten. „Az ész ebben nem dönthet: végtelen káosz választ el

bennünket. E végtelen távolság legvégén szerencsejáték folyik, s az eredmény fej vagy írás lesz. Melyikre fogad maga? Észszerű meggondolásból sem az egyikre, sem a másikra nem tehet”. Ám szükségképpen választani kell: „Mérlegeljük, mit nyerhet vagy veszíthet, ha fejre, vagyis arra fogad, hogy van Isten. Értékeljük ezt a két eshetőséget: ha nyer, mindent megnyer; ha veszít, semmit sem veszít. Fogadjon hát habozás nélkül arra, hogy van.”⁷ Ám a hit nem döntés kérdése. Csak kevesen képesek arra, hogy azt higgyék, amit hinni akarnak. Pascal azt tanácsolta a hinni képteleneknek, hogy tegyenek úgy, mintha hinnének. Hintsenek magukra szenteltvizet, mondassanak miséket, ami idővel a hithez is elvezeti őket.⁸ William James amerikai filozófus, pszichológus úgy vélekedett, hogy az efféle őszintétlen fogadást csupán önérdek mozgatja, ezért „ha az istenség helyében volna, különös örömmel tagadná meg az ekképpen hívóktól az örök üdvösséget”.⁹ A négy eset leegyszerűsített bemutatásával tiszta formában jelenítettem meg a lehetséges viszonyulásokat Istenhez. Az álláspontok azonban csaknem mindig összetettebbek. Canterburyi Szent Anzelm így vallott az Úrnak: „nem azért törekszem érteni, hogy higgyek, de hiszek, hogy érthessek. Mert hiszek abban is, hogy ha nem hiszek, nem fogok érteni.”¹⁰

A TEREMTŐ SZÍNRE LÉP

A teremtő Isten színre lépése Platón *Timaios*zában egy plágiumváddal fonódott egybe. A csípős nyelvű Phleiuszi Timón azzal vádolta meg Platont, hogy „sok ezüstön kis könyvet vásárolt”, és a püthagoreus tanokat tartalmazó műből kivonatolta kozmogóniai dialógusát.¹¹ Timaios, a dél-itáliai Lokrisz városából (ma: Locri, Calabria) érkezett vendég Szókratész buzdítására kifejtette, hogy az örökkévaló miért adott formát a mindenségnek: „Jó ő, a jósággal pedig nem fér össze soha semmi irigység semmi tekintetben: ennek híjával lévén azt akarta, hogy minden a lehető leghasonlóbb legyen őhozzá.”¹² A világ megalkotója (*δημιουργός*) minta (*παράδειγμα*) alapján rendezte kozmosszá a kaotikus világot. Nem a semmiből teremtett, hanem rendet csinált. Mivel a világ kézművese és építőmestere – ahogy Cicero nevezte Platón istenét¹³ – az emberek teremtését rövid eligazítás után végül az általa teremtett istenekre hagyta,¹⁴ nem tekinthető gondviselőnek. Sokan a teológia első istenéről értekeztek, Platón monográfusa, Alfred Edward Taylor szerint viszont jogosan vetődik fel a kérdés, hogy „a *Timaios*z Iste-ne mennyiben »teremtő« a mi fogalmaink szerint”.¹⁵ Ámosz próféta azt tanította, hogy Isten gondot visel teremtményeire, nemcsak kiválasztott népére (Ám 3,2), hanem minden népre (Ám 9,7). Úgyhogy amit a teremtmény a maga sorsaként él meg, nem egyéb, mint Isten időben kibomló terve.

Az angol Edward B. Tylor *Primitive Culture* (1871) című könyvében „a vallás minimum definíciójaként a Szellemi Lényekben való hitet” jelölte meg.¹⁶ A meghatározás mégis

szűk, mert a buddhizmus néhány ága kívül esik fogalmi körén. A hínajána (kis szekér) és a zen buddhizmus is isten nélküli vallás, ami sokak érdeklődését felkeltette. Friedrich Nietzsche Európa vallási dolgait ostorozva jegyezte meg, hogy Indiában „félrevetették az isteneket... Még egy lépés: és már a papokra és közvetítőkre sem volt szükség, és fellépett az *önmegváltás vallásának* tanítója, Buddha...”.¹⁷ Góta-ma (páli) vagy Gautama (szanszkrit), azaz a történeti Buddha nem isten, hanem – neve szerint: a *Megvilágosodott* – ember. Tylor meghatározását mégsem hagyhatja figyelmen kívül, aki a „Szellemi Lényekhez” szólást, illetve a velük folytatott párbeszédet vizsgálja. Az emberek ugyanis csak azt szólítják meg, akit létezőnek hisznek. A fenomenológiának elkötelezett francia pszichiáter, Eugène Minkowski megfogalmazása szerint „Imádságról beszélni alapjában véve egyenértékű a hit megvallásával, mert hogyan imádkozhatnánk anélkül, hogy ne fogadnánk el annak az istenségnek a létezését, akihez fordulunk.”¹⁸ A kommunikációnak előfeltétele a címzett létezésében való hit, mégpedig attól függetlenül, hogy hús-vér létezőkről vagy szellemi lényekről van-e szó. Mivel az igézés, a bűvölés arra irányul, hogy a másik felet megfossa szabad akaratától, a mágia és a vallás kommunikációelméleti értelemben is elválasztható egymástól, különbségük a kiadott parancs és a viszonyosság reményében kezdeményezett párbeszéd szembeállításával jellemezhető. Max Weber a vallást és a varázslatot az érzékfeletti hatalmakhöz fűződő kapcsolat formája – kérés, áldozat, ima, illetve mágikus eljárások – alapján választotta szét: „»isteneknek« lehet nevezni azokat a lényeket, akiket vallásos tisztelet övez, és akikhez imádkoznak, »démonoknak« pedig azokat, akiket mágikus eszközökkel kényszerítenek, és igéznek meg”.¹⁹